

A Quantitative-qualitative investigation in psychological articles on Nezāmi's Poetry (1921-2015)

Seyedali Rezvani¹ | Seyed javad Mortezaei² | Maryam Salehi Nia³

1. Ph.D. student of lyrical literature, Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad. Iran. Email: rezvani@iaus.ac.ir

2. Associate Professor of Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad. Iran. Email: gmortezaei@ferdowsi.um.ac.ir

3. Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad. Iran. Email: m.salehinia@ferdowsi.um.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 23 March 2022

Received in revised form 20

September 2022

Accepted 8 October 2022

Published online 23

September 2023

Keywords:

zzz āmGGājv

Psychology of Literature,
Quantitative and qualitative
study.

ABSTRACT

This article explains the differences between various works of Ganjavi in terms of their suitability for psychological critique and investigates the qualitative and quantitative aspects. It is a library study and employs descriptive-comparative analysis method. 32 articles are examined based on the psychological aspects of them are examined in four areas: Lacan-Freud's theories, Jung-Campbell's hypotheses, general psychology, and psychology of colors. As time goes by, the number of psychological articles on Nezāmi's poetry increased. Haft Peykar has been criticized more than other works psychologically. The attitude toward the psychological characteristics of the story characters. Of the four mentioned areas of psychology scholars have used Jung's theories far more than other approaches, which may be due to the greater number of articles on Haft Peykar. In his Haft Peykar provides the most suitable ground for psychological studies, and Jung's theories provide the most appropriate method for the psychological critique of Haft Peykar. In some cases, the authors have suggested pseudo-psychology as a psychological analysis of Hakim Ganjavi's works that has no research value.

Cite this article: Rezvani, Seyedali, Mortezaei, Seyed javad, Salehi nia, Maryam. (2023). "A Quantitative-qualitative investigation in psychological articles on Nezāmi's Poetry (1921-2015)". *Journal of Lyrical Literature Researches*, 21 (41), 113-134.

<http://doi.org/10.22111/jllr.2022.41932.3049>

Extended Abstract

1-Introduction

Nezāii many have taken different approaches. One of these approaches is to search for the works of a psychological methods of literary criticism that has been seriously discussed since the early nineteenth century and is a subset of expressive criticism that studies the relationship between literary work and specific spiritual and emotional characteristics of the author. In this method, the character of the author is sometimes referred to for explaining and interpreting the literary work; Sometimes they refer to his works to understand the author's biography and personality, and sometimes they interpret his literary work to clarify the author's special mentality and awareness. (Abrams, 2008: 355) This is the same method as in the twentieth century was called psychological critique, and yet, from a practical point of view, it can be said that psychological critique is not a new method and has been practiced even since the time of Aristotle. (Green et al., 2004: 128) The purpose of this research is to study the process of appropriate works of him for psychological research and the most appropriate psychological theories to critique the works of this poet. This research opens a new door to scholars of Hakim's works and introduces literature students to the psychological value of Ganjavi's works.

2-Research methodology

In this paper, the required data is obtained through the study of library resources and then this data will be analyzed by description and comparison. The research path has started with the review of 1150 studies on Nezāii -concerned articles published from 1921 to 2015. The next view. Then, these articles have been reviewed in three study processes: frequency in terms of puiii caii ii dddd o rreeency o acccee rrr eeccccoe zāii eee tttt have been considered by researchers interested in psychology, and frequency of articles in rrr area ff ssycooggy beee sse cuuuuuuee zāii rrr ks, and the reasons for each of these phenomena have been examined in order.

3-Discussion

I iiiiiiiiii iii www ee zāii -psychological research articles in the period of the study based on full investigation, all 1150 articles were carefully reviewed and it was found that among them only 32 articles have a psychological approach to closet research. In the next stage, considering the date of publication of each of them, it was determined that as we move from the beginning (1921) to date, more articles are devoted to the psychological critique of ee zāii ' rrr I aiii ii ee llll ll ccnnnm aa iirraeeeee eeee,, rrrrr rreeacceee eeeeeedddnrg acccc nn ee zāii iiiii iii rr ve encountered only 5 articles on psychology. (Norouzi, 2012: 96) Therefore, the truth of the matter mentioned above indicates that the trend of publishing such researches is increasing rr sddnrg aa ee zāii rry clll qeii,, Khamseh generalities, Makhzan al-Asrar, Khosrow and Shirin, Lily and Majnoon,

Iskandarnamēh and Haft Peykar in terms of appropriateness for psychological criticism, it is observed that the relative frequency distribution of these studies is not homogeneous. What is observed is that psychological theories more than others. On the other hand, during the study of different fields of psychological knowledge for the study of the works of the sage, it is also found that Jung and Lacan's views are not used in the same way and as each other. These phenomena are due to the fundamental relevance of some theories of literary criticism for some texts and their incompatibility for others.

4-Conclusion

From the review of 1150 articles on sage research published between 1921 to 2015, We found that 32 articles have a psychological approach. These researches have formed the textual body of the present paper. Findings show that as time goes on, the researchers' interest in the various works, including Divan, Koliyat Khamseh, Khosrow and Shirin, Lily and Majnoon, Haft Peykar and Iskandarnamēh. Haft Peykar alone accounts for more than half of the studies, strategies of this poet; In other words, he has intentionally or unintentionally created the ground for the audience to think more seriously about the psychological characteristics of the Haft Peykar characters. On the other hand, different theories of psychology have not been used homogeneously to critique the works of the sage. Dividing the theoretical basis of these studies into four groups, it becomes clear that Jung's views have been used much more by Freudian theories, general psychology and color psychology. This phenomenon may indicate a greater relevance of Jung's theories to the critique of the works of the sage. Sometimes in these essays, psychological theories are more decorative and do not contribute to the development of discussions or do not provide a model for future research, and on the other hand, sometimes pseudo-psychologies called are not based on a theory (or theories) known with specific tools and goals, but are in fact material based on the author's personal and non-argumentative perceptions of different personality traits of characters.

5-References

- Ar, N. and Rahimi, Ch. (2015). "The Psychological Approach in Haft Peykar". *Journal of Lyrical Literature Research*, 25(1). Autumn and Winter. pp. 61-78.
- Abrams, M. H. et al. (2008). *A Glossary of Literary Terms*, 9th edition, Tehran: Rahnama Press.
- Atkinson, R. et al. (2002). *Hilgard's Introduction to Psychology*, translated by Mohammad Taghi Brahani et al. 17th edition., Tehran: Roshd Press.
- Bārahmani, M. et al. (2015). "The Psychological Approach in Haft Peykar". *Journal of Educational Literature Research Issue*. 27(1). Fall, pp. 59-92.
- Behnāmfar, M. and Malekpāin, M. (2015). "The Psychological Approach in Haft Peykar". *Journal of Literary Research*. 40(3). Summer. pp. 39-62.

Waez, B. and Kardel Ilvari, R. (2015). “Myllll ggicaccuuueeeccc Dome of ee zāii HHHPPPYaa””. *Journal of Literary Sciences*. 7(1), Spring and Summer. pp. 233-252.

YāaaHHHHHl 1111l Sky eeeaaaaaayllll rrrreeeeeiifffff ffffffceeeteye aaaaiityaa perfection, a mandala in the external and internal structure of Haft Peyaa””. *Journal of Iranian Studies*. 11(1). autumn, pp. 548-566.

Yousef Ghanbari, F. (2015). “aaa lysssfffffeeee eeaaaaaay eeeeeeeeeeeaeerrrr aaalyicassssycooogyKKKwwwSSSSiiiiiii iiiii zāii eeeeeey””. *Journal of Women and Culture*. 24(1). Summer, pp. 109-121.

Zomorodi, H. (1993). “hheMMhhhhhhSSaaaaaaay eeeee eāii oooooory””. *Poetry Magazine*. 28(8). pp. 38-37.

جستاری کمی و کیفی در مقالات روانشناسی شعر نظامی (۱۳۹۴-۱۳۰۰ش)

سیدعلی رضوانی^۱ | سیدجواد مرتضایی^۲ | مریم صالحی نیا^۳

۱-دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: rezvani@iaus.ac.ir

۲-نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: gmortezaei@ferdowsi.um.ac.ir

۳-استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: m.salehinia@ferdowsi.um.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در آثار نظامی گنجوی، شاعر بلندآوازه سده ششم هجری، به روانشناسی شخصیت‌های داستان‌ها توجه ویژه شده است. جستار حاضر بر اساس منابع کتابخانه‌ای و روش توصیف، تحلیل و مقایسه، به این پرسش‌ها پاسخ داده که از ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۴ (ش). بسامد مقالات نظامی پژوهی روانشناسی چه روندی را طی کرده، پژوهشگران به کدام آثار نظامی بیشتر اقبال کرده‌اند و چرا و کدام حوزه‌های روانشناسی بیش‌تر مورد توجه بوده و چرا؟ یافته‌ها نشان می‌دهد هرچه زمان پیش می‌رود، اقبال محققان به نقد روانشناسی آثار نظامی افزون‌تر شده است؛ هفت پیکر بیش از سایر آثار وی نقد شده که حاکی از عملکرد عامدانه یا غیرعامدانه نظامی در توجه دادن مخاطبان به خصوصیات روانی شخصیت‌های هفت پیکر است و آرای یونگ بیش از سایر نظریات به کار رفته که به دلیل تناسب بیشتر این روش برای پژوهش در منظومه‌های نظامی است. گاهی نویسندگان شبه روانشناسی‌هایی را به عنوان تحلیل روانشناسانه آثار نظامی مطرح کرده‌اند که فاقد ارزش پژوهشی است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۳	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۶/۲۹	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
نظامی گنجوی، روانشناسی ادبیات، مطالعه کمی و کیفی.	

رضوانی، سیدعلی؛ مرتضایی، سیدجواد؛ صالحی نیا، مریم. "جستاری کمی و کیفی در مقالات روانشناسی شعر نظامی (۱۳۹۴-۱۳۰۰ش)"

پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۱ (۴۱)، ۱۳۴-۱۱۳

<http://doi.org/10.22111/jllr.2022.41932.3049>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۱. مقدمه

جمال‌الدین ابومحمد الیاس بن یوسف بن زکی بن مؤید (۵۳۵-۶۰۷-۶۱۲ ق.)، عالم نجوم، فلسفه، فقه، کلام و شاعر و داستان‌سرای بزرگ که او را با عنوان نظامی گنجوی (گنج‌های) می‌شناسیم، حکیم فاضلی است که آثار ادبی‌اش: خمسه، شامل منظومه‌های خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، اسکندرنامه و مخزن الاسرار، در کنار دیوان (غزلیات، قطعات و رباعیات) نه فقط جزو آثار فاخر ادب پارسی و سرزمین ایران، بلکه از تأثیرگذارترین خلایق‌های ادبی جهان است که به زبانهای مختلف ترجمه شده و موجب خلق نظیره‌هایی فارسی و غیرفارسی شده است. (مرشدی، ۱۳۹۱: ۳-۴) به جهت جایگاه ممتاز نظامی، بسیاری از محققان درباره آثار او به کنکاش پرداخته‌اند و این پژوهشها رویکردهای مختلف داشته و یکی از این رویکردها، جستجو در آثار حکیم گنج‌های دیدگاه روان‌شناسی است. این رویکرد، یکی از روشهای نقد ادبی است که از اوایل سده نوزدهم میلادی به طور جدی مطرح شد و خود زیرمجموعه نقد بیانگراانه است که به مطالعه ارتباط اثر ادبی با ویژگیهای خاص روحی و عاطفی مؤلف می‌پردازد. در این روش، گاهی برای تبیین و تفسیر اثر ادبی به شخصیت نویسنده رجوع می‌شود؛ گاهی برای درک زندگی‌نامه و شخصیت مؤلف به آثار او مراجعه می‌کنند و گاهی برای روشن ساختن ذهنیت و آگاهی خاص نویسنده، اثر ادبیش را تفسیر می‌کنند. (آبرامز، ۱۳۸۷: ۳۵۵) این همان روشی است که در قرن بیستم نقد روان‌شناسانه نام گرفت و با این حال، از منظر کاربردی می‌توان گفت نقد روان‌شناسانه روشی جدید نیست و حتی از عصر ارسطو انجام می‌شده است. (گرین و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۲۸)

۱-۱- بیان مساله و سوالات تحقیق

در جستار حاضر برآنیم که مقالات نظامی‌پژوهی را که بر اساس آرای روان‌شناسی شکل گرفته‌اند، نقد و بررسی کنیم. این راهبرد مصداق فرائد است. فرائد ادبی واکاوی آثار پژوهشی برای تبیین کم و کیف عملکرد محققان و یافته‌های ایشان است. (نصرتی، ۱۳۹۱: ۱۸) سوالاتی که به آنها پاسخ داده می‌شود، بدین قرار است: ۱- در بازه پژوهش (۱۳۹۴-۱۳۰۰ ش.)، بسامد مقالات نظامی‌پژوهی روان‌شناسی چه روندی را طی کرده است؟ کدامیک از آثار نظامی بیش از سایر آثار مورد اقبال پژوهشگران قرار گرفته و دلیل آن چه بوده است؟ ۳- کدامیک از حوزه‌های روان‌شناسی بیشتر برای نقد آثار نظامی استفاده شده است و چرا؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از این پژوهش مطالعه روند نظامی‌پژوهی در طول زمان و تعیین مناسبترین آثار نظامی برای تحقیق روان‌شناسی و مناسبترین آرای روان‌شناسی برای نقد آثار نظامی است. این تحقیق دریچه‌ای نوین را بر روی پژوهشگران آثار نظامی می‌گشاید و دانشجویان رشته ادبیات را با ارزش روان‌شناختی آثار حکیم گنج‌های آشنا می‌سازد. پرداختن به مقالاتی که در باب شخصیت ارزنده نظامی تألیف شده باشد، اهمیتی ذاتی دارد. علاوه بر این، مطالعه روان‌شناسی ادبیات، نقبی به ذهن مؤلف آن برای کشف جهان درونی اوست. (گرین و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۴۷) از اینرو، مطالعه نظامی‌پژوهی‌هایی که رویکرد روان‌شناسی دارند، اهمیتی دوچندان خواهد داشت، بویژه آنکه مطالعه پیشینه تحقیق نشان می‌دهد چنین مسأله‌ای تا کنون محل توجه پژوهشگران واقع نشده و واکاوی آن، برای رفع کاستی مزبور، یک ضرورت است.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

در این جستار، داده‌های مورد نیاز از مسیر مطالعه در منابع کتابخانه‌ای حاصل می‌شود و سپس این داده‌ها به روش توصیف و تحلیل و مقایسه واکاوی خواهند شد. مسیر تحقیق با بررسی ۱۱۵۰ مقاله نظامی‌پژوهی که از ۱۳۰۰ الی ۱۳۹۴ (ش.) منتشر شده، شروع شده است. تفکیک ۳۲ مقاله که از منظر روان‌شناختی به آثار حکیم پرداخته‌اند، مرحله بعدی بوده است. سپس این

مقالات در سه روند مطالعاتی بررسی شده‌اند: بسامدگیری از نظر زمان انتشار، مطالعه فراوانی مقالات از نظر اثر خاص نظامی که مورد توجه محققان علاقمند به روان‌شناسی قرار گرفته و فراوانی مقالات از نظر حوزه‌هایی از روان‌شناسی که برای نقد آثار نظامی به کار رفته است و دلیل هر یک از این پدیده‌ها به ترتیب بررسی شده است.

۴-۱- پیشینه تحقیق

سابقه پژوهش حاضر در دو بخش بررسی می‌شود. در بخش نخست به آثاری اشاره می‌کنیم که وجوه مشترکی با تحقیق پیش رو دارند. (خ. نوروزی (ب) ۱۳۸۷) در رساله دکتری خود با عنوان «نقد و تحلیل تحقیقات نظامی پژوهی در کتابهای فارسی (۱۳۸۴-۱۳۰۰)» و مقاله مستخرج از آن که هم‌الف (۱۳۸۷) با عنوان «تحلیل رویکرد تحقیقات نظامی‌شناسی در کتابهای محققان ایرانی از ۱۳۰۰ تا ۱۳۸۴» منتشر کرد، به جوانب مختلف کتابها و مقالات نظامی پژوهی پرداخته و در این آثار به موضوع روان‌شناسی هم اشاراتی کرده است. با این حال، وی بر خلاف شیوه جستار حاضر به بطن مباحث روان‌شناسی وارد نمی‌شود، بلکه رویکردی آماری اتخاذ کرده و صرفاً به این یافته اکتفا می‌کند که کمتر از ۱٪ موضوعات مزبور به روان‌شناسی شعر نظامی اختصاص دارد. (نوروزی، ۱۳۸۷ الف: ۶۹) مقاله‌ای از (ز. نوروزی (۱۳۸۹) با عنوان «آسیب‌شناسی تحقیقات مربوط به نظامی گنجوی» نیز همچون تحقیق پیشین متوجه آمار و ارقام است. این محقق ۵۶۰ مقاله را بررسی کرده و فراوانی مقالاتی را که از منظر روان‌شناسی به نظامی پژوهی پرداخته‌اند، در جدولی آورده است. طبق آن، در مقالاتی که به کلیات خمسه پرداخته‌اند ۲ اثر، لیلی و مجنون ۲ اثر و خسرو و شیرین ۱ اثر رویکرد روان‌شناسی دارند، در صورتی که هیچ یک از مقالات مربوط به مخزن الاسرار، هفت پیکر، اسکندرنامه و دیوان نظامی به مسائل روان‌شناسی نپرداخته‌اند. (نوروزی، ۱۳۸۹: ۹۶) مقاله مزبور در واقع مستخرج از رساله دکتری وی بوده که همان سال (۱۳۹۱) با عنوان فرهنگ نظامی پژوهی منتشر شده است. در این کتاب هرگاه نویسنده با مقاله‌ای با رویکرد روان‌شناسی مواجه شده، مسأله محوری آن را در چند جمله خلاصه کرده است. با وجود این، تحلیلی از مجموع این خلاصه‌نویسی‌ها ملاحظه نمی‌شود. این امر بر خلاف مسیر جستار حاضر است که در آن، مطالعات روان‌شناسیک مقالات نظامی پژوهی نقد و تحلیل می‌شود. در بخش دوم سابقه تحقیق آثار پیکره متنی تحقیق معرفی می‌شود. بر پایه یک تحقیق پیشینی که توسط پژوهشگران جستار حاضر انجام شده است، در بازه زمانی ۱۲۸۷ تا ۱۳۹۴ (ش.) مجموعاً ۱۱۵۰ مقاله با محوریت شخصیت، احوال و آثار نظامی گنجه‌ای به دست آمده است. این پژوهش‌ها اعم از مقاله پژوهشی، مروری، گزارشی و مصاحبه‌نامه که در مجلات پژوهشی، ترویجی، تخصصی، عمومی، روزنامه‌ها، گزارش همایشها، کتاب مجموعه مقالات و یا نوشتار تحقیقی در تارنماهای علمی است و در میان آنها ۳۲ مقاله نظامی پژوهی با رویکرد روان‌شناسی ملاحظه می‌شود که در دو گروه، شامل «معرفی و تحلیل آثار از آغاز تا ۱۳۹۰» و «معرفی و تحلیل آثار دهه نود» یاد می‌شوند. از آغاز (۱۳۰۰ش.) تا پایان دهه نود جمعاً ۱۳ مقاله (حدود ۴۰٪ از کل) با رویکرد مزبور مشاهده شد که بر اساس ترتیب انتشار، بدین شرحند: ۱- «آسمان بر زمین، بازتاب نمادین آرکی‌تایپ تمامیت و کمال، ماندالا در ساختار بیرونی و درونی هفت پیکر»، یآوری (۱۳۷۰)، ۲- «اسطوره خورشید در شعر خاقانی و نظامی»، زمردی (۱۳۷۲)، ۳- «نگاهی گذرا به منظومه‌های نظامی گنجوی از دیدگاه روان‌شناسی»، واحد دوست (۱۳۷۶)، ۴- «خسرو و شیرین از دیدگاه روان‌شناسانه و نمادین»، مهدوی (۱۳۷۹)، ۵- «ویژگی‌های روانی و جسمانی زن و نقش آن‌ها در رابطه عاشقانه در اشعار احمد شاملو و خسرو و شیرین نظامی گنجوی»، تبریزی (۱۳۸۶)، ۶- «سودای سود: رویکردی روان‌شناختی به گنبد پنجم هفت پیکر نظامی»، جعفری و طغیانی (۱۳۸۷)، ۷- «کشمکش سایه و خودآگاه در داستان خیر و شر نظامی»، موسوی و خسروی (۱۳۸۷)، ۸- «رویکردی اساطیری و روان‌شناختی به تولد نمادین شب‌دیز در خسرو و شیرین نظامی»، جعفری و طغیانی (۱۳۸۸)، ۹- «زن آرمانی در آیین شیرین»، نیکوبخت و

رامین‌نیا (۱۳۸۸)، ۱۰- «بررسی تطبیقی کاربرد بومی رنگ‌ها در ایران با علم روان‌شناسی رنگ: مطالعه موردی منظومه هفت پیکر»، ترکاشوند (۱۳۸۸)، ۱۱- «تحلیل عناصر نمادین و کهن‌الگویی در معراج‌نامه‌های نظامی»، جعفری (۱۳۹۰)، ۱۲- «بررسی کهن‌الگوی آزمون در شاهنامه و هفت پیکر نظامی»، خجسته و صیادی (۱۳۹۰)، ۱۳- «بررسی تمثالی لکانی در خسرو و شیرین نظامی»، پورخالقی چترودی و فرخی (۱۳۹۰). در چهار سال نخست دهه آخر از سده چهاردهم (شمسی) مقالات نظامی‌پژوهی روان‌شناسی رشد نسبی داشته و ۱۹ مقاله در میان ۱۱۵۰ اثر تحقیقی (حدود ۶۰٪ از کل) چنین ویژگی داشتند که عبارتند از: ۱۴- «بررسی و تطبیق فرایند فردیت در گنبد اول و دوم از هفت پیکر نظامی بر اساس روان‌شناسی تحلیلی یونگ»، ترکمانی باراندوزی و چمنی گلزار (۱۳۹۱)، ۱۵- «تطبیق آرای روان‌کاوانه لکان با ویژگی‌های ناخودآگاه زنان فرمانروا در دو داستان از نظامی گنج‌های»، تشکری و صالحی (۱۳۹۱)، ۱۶- «نمادپردازی معراج در خسرو و شیرین نظامی بر اساس نظریه کهن‌الگوی یونگ»، دهقان و حدیدی و زارعی (۱۳۹۲)، ۱۷- «تأثیر آنیما و تجلی آن در هفت پیکر نظامی»، فلّاح و یوسفی (۱۳۹۲)، ۱۸- «بررسی روان‌شناختی رنگ جامه مجنون (نگاره‌های لیلی و مجنون خسته نظامی محفوظ در گنجینه موزه ارمنستان) با تأکید بر رنگ آبی»، فهیمی فر و مهرنگار و شریف (۱۳۹۲)، ۱۹- «خوانش اسطوره‌ای حکایت کشتن بهرام ازدها را و گنج یافتن در هفت پیکر»، بهنام‌فر و ملک‌پایین (۱۳۹۲)، ۲۰- «ازدواج جادویی در هفت پیکر نظامی، مقایسه تطبیقی قهرمانان اسطوره‌ای ایران و یونان و کارکرد مشترک نجوم و کیمیاگری در روایت هفت پیکر»، حسینی (۱۳۹۳)، ۲۱- «نقد کهن‌الگوی عشق در منظومه لیلی و مجنون نظامی»، طایفی (۱۳۹۳)، ۲۲- «لزوم نقش کهن‌الگوی پیرخرم‌مند در تعلیم بشر»، بارانی و تیموری فتحی (۱۳۹۴)، ۲۳- «بنمایه‌های اسطوره‌ای حکایت خیر و شر در هفت پیکر نظامی»، پارسا (۱۳۹۴)، ۲۴- «تحلیل فرایند فردیت از نظرگاه یونگ در اسکندرنامه نظامی»، حسینی و دهقانی (۱۳۹۴)، ۲۵- «نمادهای اسطوره‌ای در سایه نور عرفانی در هفت پیکر نظامی»، خائفی و هوشیار کلویر (۱۳۹۴)، ۲۶- «بازتاب نمادین قربانی میتراپی: اسطوره کشتن گاو نخستین، در هفت پیکر نظامی»، دوانی و فشارکی و خراسانی (۱۳۹۴)، ۲۷- «عشق مجنون در آیین روان‌کاوی (بر پایه لیلی و مجنون نظامی گنجوی)»، عبداللّهی و جوکار و رحیمی (۱۳۹۴)، ۲۸- «پیوند اسطوره و باورهای عامیانه در هفت پیکر نظامی»، فشارکی و خراسانی و دوانی (۱۳۹۴)، ۲۹- «نقد کهن‌الگویی سفر قهرمان در افسانه بانوی حصار هفت پیکر نظامی براساس نظریه یونگ و کمپبل»، مجوزی و عابد کهخا ژاله (۱۳۹۴)، ۳۰- «رنگ و جلوه‌های روان‌شناختی و فراروان‌شناختی آن در هفت پیکر نظامی»، مسجدی و بهرامیان (۱۳۹۴)، ۳۱- «نقد اسطوره‌شناختی گنبد سیاه هفت پیکر نظامی»، واعظ و کاردل ابلواری (۱۳۹۴)، ۳۲- «تحلیل شخصیت زن با دیدگاهی برگرفته از روان‌شناسی تحلیلی (منظومه خسرو و شیرین نظامی)»، یوسف قنبری (۱۳۹۴).

۲- بحث و بررسی

۲-۱- رشد مقالات نظامی‌پژوهی روان‌شناسیک در بازه زمانی جستار

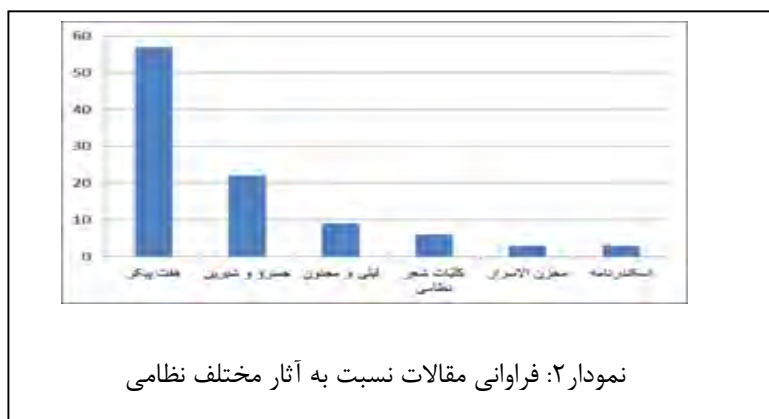
در اینجا پیش از هر چیز، اشاره به نکته‌ای ضروری است: تعداد محدود مقالات پیکره‌متنی ممکن است این شبهه را ایجاد کند که ۳۲ مقاله نمی‌تواند نماینده مجموع مقالات نظامی‌پژوهی باشد، لیکن باید توجه داشت که پژوهشگران این جستار مجموعاً به ۱۱۵۰ مقاله نظامی‌پژوهی دست یافتند که در بازه زمانی تحقیق (۱۳۰۰-۱۳۹۴ ش.) منتشر شده است. سپس، بر اساس استقصای تام، تمامی این مقالات به‌دقت بررسی و معلوم شد که در میان آن‌ها تنها ۳۲ مقاله رویکرد روان‌شناختی به نظامی‌پژوهی دارند. در مرحله بعد، با توجه به تاریخ نشر هر یک از آنها مشخص شد که هرچه از آغاز (۱۳۰۰ ش.) به سوی امروز پیش می‌آییم، مقالات بیشتری به نقد روان‌شناسانه آثار نظامی اختصاص یافته است. نمودار زیر این مفهوم را به‌روشنی نشان می‌دهد:

بعلاوه، توجه داشته باشیم که طبق داده‌های بخش پیشینه تحقیق، دیگر محققان ضمن مطالعه ۵۶۰ مقاله نظامی پژوهی منتشر شده از ۱۳۰۰ تا ۱۳۸۰ (ش.)، تنها با ۵ مقاله روانشناسی مواجه شده‌اند. (نوروزی، ۱۳۸۹: ۹۶) از این رو، صحت سخن فوق مبنی بر افزایشی بودن روند انتشار این گونه پژوهشها از ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۴ (ش.) آشکارتر می‌شود.

۲-۲- آثار مختلف نظامی و مطالعات روانشناسی

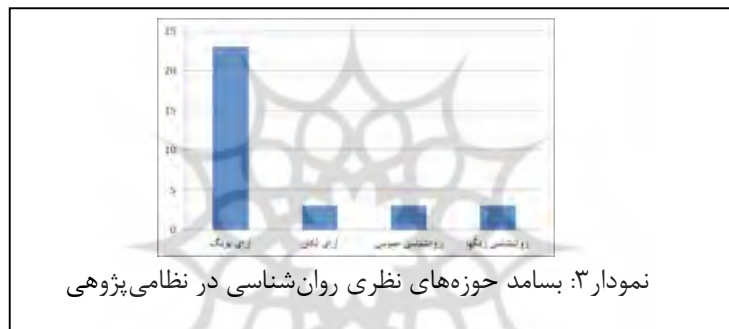
چنانچه آثار مختلف نظامی، اعم از دیوان اشعار، کلیات خمسه، مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، اسکندرنامه و هفت پیکر را ملاک قرار داده و پژوهش‌های روانشناسی را که بر هر یک از آنها انجام شده است، دسته‌بندی کنیم، ملاحظه خواهد شد که توزیع فراوانی نسبی این پژوهش‌ها همگن نیست؛ چه، بعضی آثار نظامی بیش از برخی دیگر مورد توجه منتقدان علاقمند به نظریات روانشناسی قرار گرفته است. دلیل اصلی این پدیده را باید در خصوصیات روشها و نظریات نقد ادبی جستجو کرد؛ زیرا همواره برخی از رویکردهای نقد ادبی برای بعضی آثار مناسبتر از سایر آنهاست (نصرتی، ۱۳۹۱: ۱۰) این پدیده نشان می‌دهد بسامد متفاوت نقد روانشناسیک در مورد آثار مختلف نظامی، به دلیل تناسب بیشتر و یا کمتر آثار مزبور برای مطالعات روانشناسانه است. از کاوش در مقالات پیکره متنی که ۳۲ نظامی پژوهی روانشناسانه را در خود جای داده، معلوم می‌شود که ۱۸ مقاله (حدود ۵۷٪) نقد هفت پیکر است. ۷ مقاله (حدود ۲۲٪) بررسی خسرو و شیرین است. ۳ مقاله (حدود ۹٪) پیرامون لیلی و مجنون، ۲ مقاله (حدود ۶٪) درباره کلیات شعر نظامی و مخزن الاسرار و اسکندرنامه نیز هر کدام ۱ مقاله (حدود ۳٪) را به خود اختصاص داده است. نمودار زیر نشان می‌دهد که هفت پیکر به شکلی بارز بیش از سایر آثار نظامی توجه علاقمندان به نقد روانشناسی را جلب کرده و این احتمالاً به واسطه تناسب بیشتر هفت پیکر برای چنین مطالعاتی بوده که خود گواه ظرفیت آفرینی بیشتر برای مطالعات روانشناسی در این اثر توسط نظامی است.

۲-۳- آرای مختلف روان‌شناسی و آثار نظامی

محققان نظامی پژوه، همان طور که آثار مختلف نظامی را به اندازه یکدیگر مورد بررسی روان‌شناختی قرار نداده‌اند، آرای متفاوت روان‌شناسان را نیز به یک اندازه به کار نبسته‌اند. در اینجا رویکردهای مختلف روان‌شناسی را ذیل چهار عنوان بررسی می‌کنیم: ابتدا به معدود آثار نظامی پژوهی مبتنی بر آرای لکان می‌پردازیم. زیرساخت فرویدی آرای لکان زمینه‌ای برای اشاره به تاریخ نقد روان‌شناسانه را فراهم می‌آورد. سپس عمده‌ترین مباحث این حوزه را که مبتنی بر نظریات یونگ است، مطرح می‌کنیم. در سومین بخش به روان‌شناسی عمومی مبتنی بر مفهوم رنگ توجه خواهیم کرد و در آخر برخی پژوهشها که به مباحث مختلف حوزه روان‌شناسی مربوط هستند، واکاوی می‌شود.

بر اساس استقصای تام شواهد مقالات نظامی پژوهی با رویکرد روان‌شناسانه و با توجه به طبقه‌بندی مجموع ۳۲ جستار مزبور در چهار گروه فوق، معلوم می‌شود که بنیان نظری قریب به ۷۲٪ پژوهشها را آرای اسطوره‌شناسی و کهن‌الگویی یونگ شکل داده و سه گروه دیگر، یعنی نقد مبتنی بر آرای لکان، روان‌شناسی عمومی و روان‌شناسی رنگها، به طور مساوی، هر یک زمینه تئوریک کمتر از ۱۰٪ از جستارها را تأمین کرده است. این پدیده نشانگر اهمیت روان‌شناسی یونگ در نقد آثار نظامی گنجه‌ای است.

در اینجا به عنوان پیشنهادی برای تحقیق بیشتر، پیشنهاد می‌شود در پژوهشی مستقل و گسترده‌تر، جایگاه ممتاز نقد یونگی (نسبت به سایر نظریات روان‌شناسی) برای مطالعه دیگر آثار ادب فارسی تحقیق شود.

۲-۴- آرای لکان در نقد آثار نظامی پژوهی

از لحاظ تاریخی، ژاک لاکان (۱۹۰۱-۱۹۸۱ م.) پس از برخی دیگر از روان‌شناسان (که نظریاتی برای نقد ادبی به دست دادند) مطرح شده است، لیکن روش و شعار او بازگشت به فروید است و آرای فروید مبنای هر تحقیق روان‌شناسانه مدرن به شمار می‌آید. (موللی، ۱۳۸۷: ۱۲۱-۱۲۳) از این رو، اشاره‌ای مختصر به زمینه ظهور آرای لکانی ضروری است. در قرن بیستم، جان کبل (۱۷۹۲-۱۸۶۶ م.) در آرای پیشافرویدی خود، شعر را نوعی بیان غیرمستقیم از عاطفه، ذائقه یا احساس قدرتمند سرکوب‌شده دانست که به صورت پیچیده در لفافه‌ها ابراز می‌شود تا شاعر قدری تسلی یابد و از جنون در امان بماند. (Abrams, 1953: 366-367) پس از کبل، زیگموند فروید (۱۸۵۶-۱۹۳۹ م.) نقد روان‌کاوانه را جایگزین نقد روان‌شناسی کرد و شاعر را فردی رنجور خواند که شعرهایش همچون رؤیاهای او بازتاب ناخودآگاه آرزوهای سرکوب‌شده‌ای هستند که به شکلی تحریف‌شده منعکس می‌شوند؛ تحریف‌هایی که از طریق سازوکارهای زیر صورت می‌گیرند: «فروشاری»: حذف قسمتهایی از اجزای ناخودآگاه و تلفیق چند ناخودآگاه در یک صورت واحد. «جابجایی»: قرار دادن شیء مطلوب ذهن خودآگاه در محل شیء مطلوب ذهن ناخودآگاه. «نمادسازی»: جایگزینی آرزوهای سرکوب‌شده (عموماً) جنسی با پدیده‌هایی غیرجنسی که شبیه یا مرتبط با آن هستند. (Freud, 2016: 38-39) برخی نظامی پژوهان نیز ترجیح می‌دهند به جای کلی‌گویی پیرامون مفهوم عشق

و بزرگ‌نمایی‌های شاعرانه در مورد شخصیتی مثل مجنون، وی را از منظر روان‌شناسی فروید-لکان بررسی کنند. در واقع باید پذیرفت که رفتارهای مجنون اساساً ضداجتماعی است:

او را شده در خراب و آباد
هرکس که بدو جزین سخن گفت
جز نام و نشان لیلی از یاد
یا تن زد یا گریخت یا خفت
(نظامی، ۱۳۹۰: ۴۳۶)

این رفتارها که از منظر نگرشی احساساتی و رمانتیک می‌تواند مظهر عشق تعالی‌یافته باشد که محل آرزومندی قرار بگیرد، از دیدگاه محققانی که نگرش دو روان‌شناس مزبور را می‌پذیرد، ممکن است به مثابه روندی از خودشیفتگی تا خودآزاری (مالیخولیا) نگریسته شده، مجنون را مصداق یک بیمار روان‌پریش در نظر بگیرد و تلاش کند نشانه‌های مراحل مختلف این وضعیت روانی را در شخصیت او باز بنمایاند. چنین منتقدانی در جایگاه یک روان‌کاو به مشکلاتی که باعث شده مجنون رفتارهای ضداجتماعی از خود بروز دهد و علاوه بر دیگران، خود را نیز بیازارد، توجه می‌کنند. نمونه‌ای از این رویکرد در آثار پیکره‌متنی هم ملاحظه می‌شود. (رک. عبداللّهی، جوکار و رحیمی، ۱۳۹۴: ۷۵) سه مفهوم مهم از نقد فرویدی در روشهای بعد از او باقی مانده است: «نهاد» چیزی است که میل شهوت و امیال دیگر را دربرمی‌گیرد. «فراخود» درونی کردن اصول اخلاق و عرف است. «خود» عاملی برای آشتی دادن «نهاد» و «فراخود» با واقعیت‌های زندگی است. (همان، ۴۰) آنچه امروزه نقد زندگی‌نامه روان‌شناسانه می‌گویند (و در ادب کهن حسب‌حال‌نویسی می‌نامیدند)، بر کشف حالات روحی-روانی شاعر از طریق متن و منابع برون‌متنی متمرکز است. این روش انتقادی را تعبیری توسعه‌یافته از آرای فروید می‌دانند. (گرین و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۴۷) لاکان با ایده بازگشت به فروید، ناخودآگاه انسان را به مثابه یک «زبان» ساختاربندی کرد. سه‌گانه‌های لاکان که شامل «امر واقعی» (جهان زبانی نوزاد)، «امر خیالی» (تصویرسازی ما از دیگری) و امر بینابینی یا «امر نمادین» است، بنیان تفکر وی را معلوم می‌کند. نزد وی جهان زبان بر نظم نمادین استوار است و از این رو، درک یک کلمه از طریق ارجاع به کلمات دیگر و ادامه یافتن این زنجیره تا احساس درک رخ می‌دهد. گاهی «سوژه» از خارج از این نظام به این زنجیره وارد می‌شود، ولی آن هم نهایتاً از طریق «دیگری» فهمیده می‌شود. (موللی، ۱۳۸۷: ۱۲۱-۱۲۳) با در نظر گرفتن شخصیت خسرو در منظومه خسرو و شیرین نظامی، می‌توان جذب شدن این پادشاه به زنان مختلف را زمینه‌ای مناسب برای بررسی‌های فرویدی-لکانی در نظر گرفت. در شعر نظامی، خسرو با شنیدن وصف شیرین عاشق او می‌شود:

چو برگفت این سخن شاپور هشیار
فراغت خفته گشت و عشق بیدار
(نظامی، ۱۳۹۰: ۱۳۱)

شیرین با وصال زود هنگام مخالفت می‌ورزد و خسرو خشمگین، عزم سرزمین روم می‌کند:

کنون کز مهر خود دوریم دادی
بباید شد که دستوریم دادی
دل از شیرین غبارانگیز کرده
به عزم روم رفتن تیز کرده
(همان، ۱۸۷)

خسرو در روم، مریم، دختر قیصر را به زنی درخواست می‌کند و قیصر می‌پذیرد:

چنان در کیش عیسی شد بدو شاد
که دخت خویش مریم را بدو داد
(همان، ۱۸۸)

با مرگ مریم، نوبت عاشق شدن خسرو بر شکر اصفهانی می‌رسد:

شکر نامی که شکر ریزد او بود
نباتی کز سپاهان خیزد او بود (همان، ۲۴۵)

این وضعیت داستانی و سردرگمی خسرو همان زمینه مناسبی است که محققان را به مطالعات فرویدی-لکانی ترغیب می‌کند. در اندیشه فروید و لکان، هدف از آزمون واقعیت آن نیست که از شیء مشخص ادراکی واقعی در شخص ایجاد شود، بلکه بدین روش، فرد واقعیت را بازمی‌یابد. آدمیزاد همیشه تمنای چیزی را دارد که از دست داده است و در نتیجه می‌خواهد آن را دوباره به دست آورد، ولی به این امر توجه نمی‌کند که آن مطلوب اساساً وجود ندارد. بدین ترتیب، فرد دائم در پی ردپایی از چیزی است که نیست، اما او آن را با تمام وجود می‌خواهد؛ فلذا در خاطراتش آن را بازبایی می‌کند و از آن پس، وی به دنبال خیالات خویش می‌دود. (موللی، ۱۳۸۷: ۱۶۹-۱۷۰) بررسی مقالاتی که از منظر لکانی به خسرو و شیرین پرداخته‌اند، نشانگر جلب توجه پژوهشگران به منظر فوق هستند، چنان که در یکی از جستارها، پس از تعریف مفهوم تمنای لکانی، محققان ابتدا مقوله‌های تمنای/آرزومندی، مطلوب گمشده، ژوئی سانس/ تمت، تعین مابعدی، رانش و خلا/هیچی را برای روشن ساختن زمینه نظری بحث مطرح و سپس ارتباط خسرو با شیرین و مریم و شکر را بر اساس جستجوی مطلوب گمشده در نظر گرفته‌اند. در مسیر جستجوهای خسرو، مریم و شکر نقش مطلوب‌های کوچک و جزئی را برای خسرو ایفا کرده‌اند و شیرین به دلیل به تأخیر افکندن وصال، برای خسرو این توهم را پیش آورده که مطلوب اصلی آرزومندی است؛ در حالی که پس از وصل، مطلوب گمشده همواره دست نیافتنی و جستجوی خسرو به دلیل حضور او در امر خیالی لکان، همچنان بی‌پایان می‌ماند. (پورخالقی چترودی و فرخی، ۱۳۹۰: ۷۵-۷۶) نظریات لکانی مزبور را می‌توان برای فرضیه‌سازی‌هایی پیرامون ناخودآگاه اجتماعی-سیاسی شخصیت‌های فعال در داستانهای نظامی به کار بست. برای این امر ابتدا باید به فرایند عقده ادیپ توجه داشت که از دیدگاه فروید، از طریق سازوکارهای فرونشاری، جابجایی و نمادسازی ظهور می‌یابد (Freud, 2016: 38) و از منظر نقد لکانی، مراحل سه‌گانه‌ای را شرح می‌دهد که شخصیت برای رشد طی می‌کند: ۱- امر واقع که با مشخصه تمامیت، یک‌پارچگی و فراسوی دسترسی بودن، از زبان بی‌نیاز است. ۲- امر خیالی که با توهم تمامیت و انسجام (سوء شناخت) در دومین مرحله جای می‌گیرد. ۳- با تشکیل قانون و تمدن توسط پدر، کودک وارد نظام از پیش‌ساخته‌ای از «قلمرو نظم نمادین» می‌شود که متشکل از دال‌هاست. (سلدن، ۱۳۷۲: ۲۷۸-۲۸۲) این فرایند را می‌توان در شخصیت‌های فرمانروای زن در خسرو و شیرین و هفت پیکر ملاحظه کرد و در برخی آثار نظامی پژوهی به تناسب میان مفاهیم سه‌گانه لکانی با رویدادهای زندگی این شخصیت‌ها توجه شده است. مثلاً قلمرو خیالی زن (مادر) در کشور ارمن و اقلیم روس، به ویژه شخصیت‌های مهین بانو، شیرین و دختر پادشاه روس از این جمله است. از این منظر، عدم پذیرش سنت زناشویی توسط مهین بانو و بانوی حصار و شیرین زمینه سرخوشی در سامان خیالی را فراهم می‌آورند:

«نظامی با قابل شدن به قدرت عشق به جای زبان در رهیافت لکان، عشق را در گذر از فرآیند ادیبی سوژه و گذر از قلمرو خیالی به نظم نمادین، دخیل می‌داند؛ به صورتی که پس از ورود عشق به قاموس خیالی زنان فرمانروا همچون زبان در اندیشه لکان، آن دو به عرصه نظم پدر، وارد و در آن تحلیل می‌شوند؛ حال آن که جلوه غایت خواست نظامی در شهری از مثنوی اقبال‌نامه قرار دارد که اسکندر مقدونی پس از ساخت سد یا جوج آن را می‌یابد. این شهر با خصیصه‌های منحصر به فرد خود، بازتاب امر واقع لکان است که برای سوژه، همواره، فراسوی دسترسی قرار دارد.» (تشگبری و صالحی، ۱۳۹۱: ۲۰)

مفهوم فراسوی دسترسی بودن امر مطلوب در این بیت نظامی به خوبی نمود یافته است:

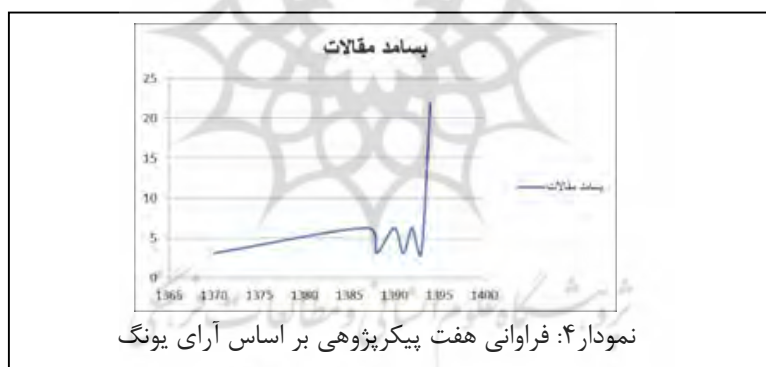
از آن مرحله سوی شهری شتافت که بسیار کس جست و آن را نیافت

(نظامی، ۱۳۹۰: ۱۱۳۶)

۵-۲- آرای یونگ در نقد آثار نظامی پژوهی

کارل گوستاو یونگ (۱۸۷۵-۱۹۶۱ م.) در ابتدا پیرو فروید بود، ولی بعدها ناامیدی حاکم بر نظریات فروید، حاصل از رهاشدگی میان دو قطب متضاد و اذعان ضمنی به لایتغیر ماندن شخصیت انسانها از تولد تا مرگ و ربط دادن تمام پدیده‌های

روانی به خصوصیات جنسی، همگی مورد مخالفت یونگ قرار گرفت. در نتیجه، او مسیرش را از فروید جدا کرد و روش روان‌شناسی تحلیلی خود را بنیان نهاد. یونگ همچون فروید به ناخودآگاه اهمّیت می‌دهد، لیکن آن را به حوزه‌های «شخصی» و «جمعی» تقسیم می‌کند؛ اولی مربوط به زندگی اختصاصی هر انسان و دومی میراثی از نیاکان دور و حتی غیربشری است که در همهٔ انسانها وجود دارد. نظام روانی در نگرش یونگ بدین قرار است: «من» (یا خود آگاه انسان)، «ناخودآگاه فردی»، «ناخودآگاه جمعی» (همراه با کهن‌الگوها)، «نقاب» (چهرهٔ ساختگی)، «مردانگی» (آنیما)، «زنانگی» (آنیموس)، «سایه» و «خود». یونگ رفتارهای روانی انسانها را به «درونگرایی» و «برونگرایی» طبقه‌بندی کرد و برای هر یک ویژگی‌های متعددی برشمرد تا نهایتاً هشت نوع شخصیت (تیپ) را معرفی کند: برونگرا و درونگرای احساسی، برونگرا و درونگرای اندیشه‌ای، برونگرا و درونگرای عاطفی، برونگرا و درونگرای بینشی. (سیاسی، ۱۳۹۰: ۱۸۵-۱۸۹). مرور پیکرهٔ متنی تحقیق که عصارهٔ بیش از هزار پژوهش در باب آثار نظامی است، از یکسو نشانگر فراوانی ممتاز این مطالعات دربارهٔ هفت پیکر است و از سوی دیگر نشان می‌دهد که انتشار این پژوهشها توزیع زمانی گسترده‌ای دارد، به نحوی که از ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۴ (ش.) پیوسته مقالات هفت‌پیکرپژوهی با رویکرد روان‌شناسی و به طور اخص، بر اساس دیدگاههای یونگ منتشر شده و این نشان از مستقل بودن این پدیده نسبت به جریانات پژوهشی است که گاهی موجب می‌شود نوع خاصی از مطالعات در یک برههٔ زمانی محدود رایج شود و با فروکش کردن آن موج، روش مزبور نیز بدون کاربرد باقی بماند. در نمودار زیر که صرفاً بسامد هفت پیکرپژوهی‌های روان‌شناسی یونگی را نشان می‌دهد، به جز سال ۱۳۹۴ (ش.) که در آن (به کلی) تعداد مقالات روان‌شناسی در حوزهٔ مطالعات نظامی اوج گرفته (ن.ک. همینجا، نمودار ۱)، نوعی تداوم زمانی را می‌توان مشاهده کرد.

به عبارت دیگر، می‌توان گفت پژوهشگران هفت پیکر نظامی دربارهٔ انواع نظریات روان‌شناسی تنوع طلب نبوده‌اند، زیرا غالب آنها آرای یونگ را به مثابهٔ زمینهٔ نظری تحقیقاتشان برگزیده‌اند. این مقالات به اسطوره‌شناسی و کاربرد آرکی‌تایپ در این منظومه پرداخته‌اند و تفاوت آنها تنها در اسطوره و کهن‌الگویی است که مدّ توجه قرار می‌گیرد، مثلاً بعضی محققان تصریح کرده‌اند «هفت پیکر بستر مناسبی برای تجلی کهن‌الگوی آنیماست که در رؤیاهای شیرین و کابوسهای تلخ افسانه‌های آن به شیوه‌ای نمادین حضور دارد.» (فلاح و یوسفی، ۱۳۹۲: ۱۲۴) در داستان فتنه و بهرام گور، شخصیت فتنه از منظر خوانش یونگی جزو ضمیر ناخودآگاه بهرام است و عدم تحسین فتنه از کمانداری بهرام در واقع موجب می‌شود بهرام بر آنیمای خویش خشم بگیرد:

دست‌بردم چگونه می‌بینی	گفت شه با کنیزک چینی
کار پُر کرده کی بود دشوار	گفت پُر کرده شهریار این کار
تبر تیز بر درخت آمد (نظامی، ۱۳۹۰: ۵۹۵)	شاه را این شنیده سخت آمد

در پایان حکایت، وی با دریافتن آنکه غضب وی نابه جا بوده، از فتنه دلجویی می‌کند (همان، ۵۹۶) و بدین ترتیب، جنبه‌های مثبت و منفی آنیما به ظهور می‌رسد. نه فقط در داستان فوق، بلکه اساساً تغییر در شخصیت بهرام در هفت پیکر زمینه بسیار مناسبی برای مطالعات یونگی به شمار می‌آید. مثلاً در برخی از آثار پیکره‌متنی، طرح مباحث مربوط به ساختار بیرونی هفت پیکر، جایگاه عدد هفت، شکل دایره و هماهنگی‌های شگفت‌انگیز بین ساختار بیرونی اثر برای بهتر نمایاندن سیر تحول شخصیت و زندگی بهرام است. (ر.ک. یآوری، ۱۳۷۰: ۵۵۹-۵۶۲) از همخوانی مفاهیم مذکور با منابع روان‌شناسی یونگ مشخص می‌شود که راهبرد چنین تحقیقاتی در واقع همان بررسی «خود» است که با مشخصات باور به یگانگی و کمال نشان داده می‌شود و نماد اعلای آن ماندالا؛ یعنی تصویری از یک دایره درون مربع (یا برعکس) است. (یونگ و دیگران، ۱۳۵۹: ۹۳) گاهی تحلیل روان‌شناسانه هفت پیکر بر محور مفهوم «خود» و بیان سیر رسیدن شخصیت به فردیت انجام می‌شود؛ همان پدیده‌ای که یونگ به آن کهن‌الگوی باززایی می‌گوید. در چنین پژوهشهایی نشان داده شده که شخصیت در مسیر تکامل به یگانگی «من» با «خود» می‌رسد که هسته اصلی ناخودآگاه اوست. (ترکمانی باراندوزی و چمنی گلزار، ۱۳۹۱: ۴۵) در همین نقطه است که می‌توان کاربرد آرای کمپبل در مطالعه هفت پیکر را نیز نشان داد. آرای روان‌شناسی جوزف جان کمپبل (۱۹۰۴-۱۹۸۷م). بسیار قرین به نظریات یونگ است و به نوعی زیرمجموعه آن جای می‌گیرد. کمپبل کهن‌الگوی «سفر قهرمان» را به عنوان الگوی واحد معرفی کرده و معتقد است در جهان ادبیات، اساس داستانهای بسیار زیادی را همین تک‌اسطوره شکل می‌دهد. (سیاسی، ۱۳۹۱: ۲۲۲) بدین نحو، برخی پژوهشگران آرکی‌تایپ «سفر قهرمان» را مناسب مطالعه هفت پیکر می‌دانند. (مجوزی و عابد کهخا ژاله، ۱۳۹۴: ۱۰۲) در این نگرش، ممکن است بانوقهرمانان هفت گنبد را در اصل، تجلی سایه بدانند؛ سایه‌هایی که از پنهانی به آشکاری می‌رسند و بهرام را درجه‌ای در شناخت خویشتن ارتقا می‌دهند. (جعفری و طغیانی، ۱۳۸۷: ۲۲۵) در رویکردهای دیگر، تقابل سایه و خودآگاه مطرح است (موسوی و خسروی، ۱۳۸۷: ۱۰۵) و در بعضی، کهن‌الگوی آزمون در جهت تکامل شخصیت واکاوی می‌شود. (خجسته و صیادی، ۱۳۹۰: ۱۰۰) اگر همچون یونگ، آرکی‌تایپها را اسطوره‌هایی برای تبیین طبیعت و زندگی بدانیم (یونگ و دیگران، ۱۳۵۹: ۱۲)، می‌توان گفت گاهی نظامی پژوهی روان‌شناسانه منظری وسیعتر از کهن‌الگوها اتخاذ کرده است، مثل مبارزه قهرمان داستان با دشمن و رسیدن به پادشاه بزرگ که در حکایت نبرد بهرام و ازدها و کشف گنج بر او نمود می‌یابد. (بهنام‌فر و ملک‌پایین، ۱۳۹۲: ۵۸) نظامی درباره توفیق بهرام بر ازدها چنین می‌سراید:

سر به آهن برید از اهریمن
کشته و سر بریده به دشمن
از دمش بر شکافت تا به دمش
بیچّه گور یافت در شکمش
(نظامی، ۱۳۹۰: ۵۷۴)

موارد دیگری از کاربرد اسطوره‌شناسی یونگی در شعر نظامی بدین قرار است: تقابل نیکی و پلیدی (پارسا، ۱۳۹۴: ۳۷) ذبح گاو نخستین (دوانی، فشارکی و خراسانی، ۱۳۹۴: ۱۸)، تقابل سایه با نور (خائفی و هوشیار کلویر، ۱۳۹۴: ۲۰۴) و وصال شگفت‌انگیز قهرمان مرد با زن. (حسینی، ۱۳۹۳: ۳۵) گاهی نظامی پژوهان رویکردی عامتر به اسطوره‌شناسانه یونگی اتخاذ می‌کنند. مثلاً از طریق مطالعه روان‌شناسی هفت پیکر، ارتباط اسطوره با فرهنگ عامه نشان داده می‌شود (فشارکی، خراسانی و دوانی، ۱۳۹۴: ۷۳) و یا به جای پرداختن به اسطوره‌ای خاص، بخشی از متن هفت پیکر برای تأویل‌های مختلف اسطوره‌ای بررسی می‌شود (واعظ و کاردل ایلوری، ۱۳۹۴: ۲۴۷) و همه این شواهد حاکی از تناسب بی‌نظیر هفت پیکر برای مطالعات یونگی است. اگرچه در عمده مقالات نظامی پژوهی روان‌شناسانه بر پایه آرای یونگ، منظومه هفت پیکر بررسی شده است، تعدادی تحقیق با همین رویکرد در پیکره‌متنی ملاحظه می‌شود که به دیگر آثار حکیم گنجه پرداخته‌اند. مثلاً در منظومه خسرو و شیرین، مجموعه‌ای از نمودهای اسطوره‌ای در متن تحلیل شده (مهدوی، ۱۳۷۹: ۲۳)، یا به طور خاص، امکان خوانش اسطوره‌ای از به دنیا آمدن اسب کیخسرو و شیرین، شب‌دیز، به اثبات رسیده (جعفری و طغیانی، ۱۳۸۸: ۱۲۹) و یا حکایت معراج را از دیدگاه یونگ تأویل

شده (دهقان، حدیدی و زارعی، ۱۳۹۲: ۶۶) و یا به فردیت رسیدن شیرین را در لایه‌های زیرین معنای شعر نشان داده شده است. (یوسف قنبری، ۱۳۹۴: ۱۱۷) محققان همین نوع خوانش را در *اسکندرنامه* درباره شخصیت اسکندر نیز تجربه کرده‌اند. (حسینی و دهفانی، ۱۳۹۴: ۹۵) همچنین، در بررسی منظومه لیلی و مجنون، آرای یونگ برای تفسیر مفهوم «عشق» به کار رفته است (شیرزاد، ۱۳۹۳: ۱۴۶) و یا در *مخزن الاسرار*، حکایت معراج را از بعد نقد کهن‌الگویی واکاوی کرده‌اند (جعفری، ۱۳۹۰: ۱۴۰) و یا در کلیات آثار نظامی و بویژه در مجموعه خمسه، «خورشید» از دیدگاه اسطوره‌شناسی یونگی تأویل و تفسیر شده است. (زمردی، ۱۳۷۲: ۳۵) از این جهت می‌توان دریافت که آرای یونگ نه فقط برای تحلیل هفت پیکر، بلکه اساساً برای پژوهش روان‌شناسانه آثار نظامی مناسب است.

۶-۲- رویکردهای عمومی روان‌شناسی در مقالات نظامی پژوهی

منظور از روان‌شناسی عمومی پایه و اساس مطالعات علم روان‌شناسی است که به اصول اساسی، مشکلات و روشهای رشد انسان، احساسات، انگیزه، یادگیری، حافظه، حواس، تفکر، ادراک، پردازش و هوش می‌پردازد. (اتکینسون و دیگران، ۱۳۸۱: ج ۱، ۲۵) در یک تعریف کاربردی، منظور ما از این اصطلاح توجه به جامع مباحث روان‌شناسی است، البته نه اینکه در این حوزه نظریات روان‌شناسی مطرح نشوند، بلکه فرضیه‌ای خاص دامنه سخن را محدود نمی‌سازد. در این باب، چهار پژوهش در پیکره متنی تحقیق جای می‌گیرد. در یکی از این آثار ابتدا با توجه به مطالعات یونگی و با تأکید بر کاربرد روان‌شناسی در نقد مدرن و امکان درک درونیات شاعر از این طریق، کنار زدن نقاب توسط شخصیت و نمایاندن چهره غیراخلاقی و هوس-پرست «خود» در شاهان و امیران داستانهای خمسه نشان داده شده است. البته گاهی شخصیت (همچون بهرام گور) در اثر طی کردن مسیری دشوار، تغییر می‌کند و از صفات منفی پاک می‌شود. سپس به منظومه لیلی و مجنون می‌پردازند و تجلی فرافکنی فرویدی در شخصیت مجنون را نشان می‌دهند. در ادامه، خمسه مطالعه و عشق از منظر اریک فروم (۱۹۰۰-۱۹۸۰م). تعریف می‌شود و نویسندگان تلاش می‌کنند تبدیل شدن «انزوا» به عامل تعالی بخش را به اثبات برسانند. (واحد دوست، ۱۳۷۶: ۲۹-۳۱) جستار مزبور مصداق بارز انحراف از مسیر درست و در نتیجه، سرگردانی پژوهشگران در آرای مختلف روان‌شناسی برای تحقیق در باب آثار یک منظومه سراسر و درست برخلاف شواهدی است که در آنها با رویکردی مشخص، اهدافی معین دنبال می‌شود. به اعتقاد نویسندگان جستار حاضر، در مورد تئوریهای نقد ادبی باید همواره دو گونه انحراف را در نظر داشت: یکی متوجه کسانی است که در نوشته‌های تحقیقی ایشان نظریه‌های ادبی فقط نقش نوعی تزئین را دارند و دیگری متوجه کسانی است که در جستارهای آنها می‌توان استفاده از بعضی اصطلاحات مربوط به نظریات نقد ادبی را ملاحظه کرد، لیکن وقتی متن پژوهشی ایشان با دقت و ارسا شود، معلوم می‌گردد آن جستار هیچ ارتباطی با نظریات مزبور ندارد و در واقع، نویسنده دریافت شخصی خویش از این اصطلاحات را مطرح کرده است. به نظر می‌رسد هر دو گونه این انحرافات حاصل عدم دقت در این واقعیت است که نظریات ادبی ساخته و پرداخته شده‌اند تا الگویی برای تحلیل صحیح متون ادب به دست دهند و محقق را در رسیدن به نتایج علمی و ارزنده راهنمایی کنند. بر این اساس می‌توان گفت، علاوه بر الگوهای روان‌شناسانه‌ای که نظامی پژوهان در تحلیل آثار حکیم گنجه به کار برده و بنیان نظری مقالات خود را بدین نحو شکل داده‌اند، گاهی شبه‌روانشناسی‌هایی هم ملاحظه می‌شود که نه مبتنی بر نظریه (یا نظریاتی) معلوم با ابزارها و اهداف معین، بلکه در واقع مطالبی بر پایه برداشت شخصی و غیراستدلالی نویسنده از صفات شخصیت‌هاست. مثلاً گاهی در این گونه پژوهشها منظور از مطالعات روانی در واقع بررسی احساساتی است که می‌توان به کمک تأویل اشعار به شخصیتها نسبت داد. مثلاً با مثالهایی از شعر نظامی، وجود ویژگیهایی را در شخصیت شیرین مطرح می‌کنند، همچون وفاداری، محبت داشتن، فریبکاری، درخودماندگی، غمناکی، غرور، لجبازی، اعتماد به نفس، آزادمنشی، مدیریت امیال نفسانی و بویژه حس شهوت. (تبریزی، ۱۳۸۶:

ج ۱، ۱۲۲-۱۲۴) در پژوهشی مشابه مورد فوق، برخی صفات شخصیتی شیرین، مثل وجود عشق پرشور در وجود او، موفقیت در ایجاد جاذبه شخصیتی عمیق، خودداری از تسلیم به تمایلات نفسانی و امثال آن به مثابه ویژگیهای روانی او بحث می-شود. (نیکوبخت و رامین‌نیا، ۱۳۸۸: ۱۵۲) مثالی از این رویکرد، نتیجه گرفتن از بیت زیر است که «شیرین دختری اهل شرم و حیاست»:

نهاد از شرمناکی دست بر رخ
سپاسش برد و بازش داد پاسخ
(نظامی، ۱۳۹۰: ۱۶۱)

البته در این که از بیت مزبور می‌شود چنین تفسیری کرد، تردیدی نیست، ولی اولاً همواره صفات شخصیتها بدین نحو بارز نیستند و کار به تأویل و تفسیر شخصی و متفاوت مفسران می‌افتد و ثانیاً برشمردن گروهی از صفات برای یک شخصیت داستانی را مطالعه روان‌شناسی دانستن هرگز چنان کارایی نخواهد داشت که دست کم الگویی برای بررسی شخصیتی دیگر با صفاتی متفاوت به دست دهد و از این نظر، راهبرد مذکور عقیم است. سوم اینکه در تشریح مبانی روان‌شناسی، مجموع خصوصیات که در این گونه جستارها به شخصیت‌های داستانی نسبت داده می‌شود، از طریق هیجان‌ات مختلف روان‌شناسیک قابل توضیح است (اتکینسون و دیگران، ۱۳۸۱: ج ۱، ۷۱۰-۷۱۲)، ولی در مقالات مذکور اثری از مطالعات هیجان‌شناسی نیست که راه و رسم خاص خود را دارد.

۷-۲- روان‌شناسی رنگها در نقد آثار نظامی‌پژوهی

بررسی روان‌شناسانه رنگها در واقع زیرمجموعه روان‌شناسی عمومی است که به دلیل اهمیت و جایگاه آن در نظامی‌پژوهی به صورت مستقل بحث می‌شود. گاهی در نظامی‌پژوهی، رویکردی چندوجهی به روان‌شناسی هفت پیکر ملاحظه می‌شود. این مسأله در باب معانی نمادین رنگها مصادیق بارزی دارد. در مبانی دانش روان‌شناسی، نه تنها برای رنگها معنا و دریافت خاص تعریف می‌شود، بلکه تأثیرات رنگها بر بیننده را طبقه‌بندی و مشخص می‌کنند. (اتکینسون و دیگران، ۱۳۸۱: ج ۱، ۲۴۶-۲۴۸) در این راهبرد متکی بر علوم تجربی، گذشته از اینکه نقش و نگارهای زیبا و تصاویر پر زرق و برق شعر نظامی و چیره‌دستی شاعر در نقاشی با کلمات برجسته می‌شود، رنگها را آن گونه که در هفت پیکر به کار رفته، حامل پیامی از درون شخصیتها می‌انگارند و متذکر می‌شوند که رنگها در شرایط متفاوت با القای حالات روانی خاص، مانند آرامش یا اضطراب، تأثیر ویژه‌ای بر روی رفتارهای فردی و اجتماعی افراد می‌گذارند. حتی با اشاره به دست‌یافته‌های نوین دانش فراروان‌شناسی و کشف هاله‌های رنگین الکترومغناطیسی انرژی در اطراف بدن و جزئیات مربوط به آنها، مدعی می‌شوند که نظامی حقیقت رنگ را درک کرده، هویت آن را می‌شناخته و نه از سر تصادف، بلکه در کمال دقت نظر و هوشیاری، شعر خود را با کلمات رنگ‌آمیزی کرده است. (بهرامیان و مسجدی، ۱۳۹۴: ۹۲) در عین حال، آنچه در این موارد ضروری، اما غایب است، نظام استدلالی است که در صورت حضور موجب می‌شد این مطالب در سطح ادعایی خام باقی نمانند. در جهان نمادپردازانه یونگ برای رنگها معانی باطنی تعریف می‌شود. (یونگ و دیگران، ۱۳۵۹: ۲۲۳) گاهی پرداختن به هفت پیکر از این منظر به این نتایج منتهی می‌شود که پنج رنگ از هفت رنگ استفاده شده در داستان‌های هفت پیکر به جهت مفهوم کاربردی و نمادین، با مفهوم همان رنگها در منظومه هفت پیکر منطبق است و این نشان از علمی دارد که در ایران سده‌های میانه وجود داشته و با علم روان‌شناسی رنگ در دنیای امروزی برابری می‌کند. (ترکاشوند، ۱۳۸۸: ۳۸) این تطابق بر خلاف مورد پیشین پذیرفتنی است. سوای هفت پیکر، نظامی گنجوی در منظومه لیلی و مجنون نیز ظرفیتهایی برای خوانش روان‌شناسانه رنگها ایجاد کرده است. این پدیده وقتی روشنتر می‌شود که محققان توصیفهای رنگی این منظومه را با نگارههایی که بر همین اساس خلق شده می-سجند و رنگ لباسی را که شخصیت‌های داستان بر تن دارند، با روان ایشان ارتباط می‌دهند. مثال آن، رنگ جامه آبی کبود بر تن

مجنون است که آن را نمایانگر پشت کردن او به دنیا و زندگی صوفی‌واری می‌دانند که انتخاب کرده و در نتیجه، در دامان طبیعت با وحوش زندگی می‌کند. (فهیمی‌فر، مهرنگار و شریف، ۱۳۹۲: ۸۰)

دیدمش کبود کرده جامه پوشیده به من سپرد نامه
(نظامی، ۱۳۹۰: ۴۶۷)

۳- نتیجه

از بررسی ۱۱۵۰ مقاله نظامی پژوهی که در بازه زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۴ (ش.) منتشر شده، دریافتیم که ۳۲ مقاله رویکرد روان‌شناسی دارند. این پژوهشها پیکره متنی جستار حاضر را شکل داده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد هرچه بر خط زمان پیش می‌آیم، اقبال محققان به نقد روان‌شناسی آثار نظامی افزون‌تر شده است. این اقبال نسبت به آثار مختلف نظامی، اعم از دیوان، کلیات خمسه، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر و اسکندرنامه همسان نیست. هفت پیکر به تنهایی بیشتر از نیمی از پژوهشها را به خود اختصاص داده و سایر آثار نظامی سهم بسیار کمتری دارند. این پدیده می‌تواند ریشه در راهبردهای مورد نظر شاعر داشته باشد؛ بدین معنا که او عامدانه یا غیرعامدانه زمینه تفکر جدیتر مخاطبان درباره ویژگیهای روانی شخصیت‌های هفت پیکر را به وجود آورده است. از سوی دیگر، نظریات مختلف روان‌شناسی هم به طور همگن برای نقد آثار نظامی استفاده نشده است. با تقسیم بنیان نظری این پژوهشها به چهار گروه، معلوم می‌شود که آرای یونگ بسیار بیشتر از نظریات لکانی-فرویدی، روان‌شناسی عمومی و روان‌شناسی رنگها مورد استفاده نظامی پژوهان قرار گرفته است. این پدیده می‌تواند حاکی از تناسب افزون‌تر نظریات یونگ برای نقد آثار نظامی باشد. گاهی در جستارهای مزبور نظریات روان‌شناسی بیشتر جنبه تزیین دارند و کمکی به پیشرفت مباحث نمی‌کنند و یا الگویی برای تحقیقات آتی به دست نمی‌دهند و از سوی دیگر گاهی شبه روان‌شناسی‌هایی به اسم نقد روان‌شناسانه آثار نظامی مطرح شده که نه مبتنی بر نظریه (یا نظریاتی) معلوم با ابزارها و اهداف معین، بلکه در واقع مطالبی بر پایه برداشتهای شخصی و غیراستدلالی نویسنده از صفات مختلف شخصیتهاست.

۴- منابع

- آبرامز، می‌یر هاوارد، (۱۳۸۷)، فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی، ترجمه سعید سبزیان، چاپ ۹، تهران: رهنما.
- اتکینسون، ریتا و دیگران، (۱۳۸۱)، زمینه روان‌شناسی هیلگارد، ترجمه محمدتقی براهنی و همکاران، چاپ ۱۷، تهران: رشد.
- بارانی، محمد؛ تیموری فتحی، فاطمه، (۱۳۹۴) "لزوم نقش کهن‌الگوی پیرخردمند در تعلیم بشر"، مجله پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، شماره ۲۷، صص ۹۲-۵۹.
- بهنام‌فر، محمد؛ ملک‌پایین، مصطفی، (۱۳۹۲) "خوانش اسطوره‌ای حکایت کشتن بهرام ازدها را و گنج یافتن در هفت پیکر"، مجله پژوهش‌های ادبی، شماره ۴۰، صص ۶۲-۳۹.
- پارسا، سیداحمد، (۱۳۹۴)، "بنمایه‌های اسطوره‌ای حکایت خیر و شر در هفت پیکر نظامی"، مجله ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، شماره ۳۸، صص ۴۰-۳۱.
- پورخالقی چترودی، مه‌دخت؛ فرخی، سارا، (۱۳۹۰) "بررسی تمنای لکانی در خسرو و شیرین نظامی"، مجله پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، شماره ۳، سال ۵، پیاپی ۱۹، صص ۷۸-۵۷.
- تبریزی، منصوره، (۱۳۸۶) "ویژگی‌های روانی و جسمانی زن و نقش آن‌ها در رابطه عاشقانه در اشعار احمد شاملو و خسرو و شیرین نظامی گنجوی"، مجله زن در توسعه و سیاست، شماره ۲، دوره ۵، پیاپی ۱۸، صص ۱۲۸-۱۰۹.
- ترکاشوند، نازبانو، (۱۳۸۸) "بررسی تطبیقی کاربرد بومی رنگ‌ها در ایران با علم روان‌شناسی رنگ: مطالعه موردی منظومه هفت پیکر"، کتاب ماه ادبیات، شماره ۳۴، سال ۳، صص ۴۱-۳۶.

- ترکمانی باراندوزی، وجیهه؛ چمنی گلزار، ساناز، (۱۳۹۱) "بررسی و تطبیق فرایند فردیت در گنبد اول و دوم از هفت پیکر نظامی بر اساس روان‌شناسی تحلیلی یونگ"، مجله زبان و ادب فارسی (دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج)، شماره ۱۰، صص ۴۸-۲۳.
- تشکری، منوچهر؛ صالحی، سیده‌سمانه، (۱۳۹۱) "تطبیق آرای روان‌کاوانه لکان با ویژگی‌های ناخودآگاه زنان فرمانروا در دو داستان از نظامی گنجه‌ای"، مجله زن و فرهنگ، شماره ۲، صص ۲۲-۹.
- جعفری، طیبه، (۱۳۹۰) "تحلیل عناصر نمادین و کهن‌الگویی در معراج‌نامه‌های نظامی"، مجله ادب پژوهی، شماره ۱۶، صص ۱۴۵-۱۲۳.
- جعفری، طیبه؛ طغیانی، اسحاق، (۱۳۸۷) "سودای سود: رویکردی روان‌شناختی به گنبد پنجم هفت پیکر نظامی"، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی (تهران)، شماره ۱۸۷، دوره ۵۹، صص ۲۳۰-۲۱۳.
- جعفری، طیبه؛ طغیانی، اسحاق، (۱۳۸۸) "رویکردی اساطیری و روان‌شناختی به تولد نمادین شب‌دیز در خسرو و شیرین نظامی"، مجله بوستان ادب، شماره ۱، سال ۱، پیاپی ۵۵، صص ۱۳۴-۱۱۹.
- حسینی، مریم، (۱۳۹۳) "ازدواج جادویی در هفت پیکر نظامی، مقایسه تطبیقی قهرمانان اسطوره‌ای ایران و یونان و کارکرد مشترک نجوم و کیمیاگری در روایت هفت پیکر"، مجله جستارهای نوین ادبی، شماره ۱۸۷، صص ۳۸-۲۱.
- حسینی، مریم؛ دهقانی، سولماز، (۱۳۹۴) "تحلیل فرایند فردیت از نظرگاه یونگ در اسکندرنامه نظامی"، مجله پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۳۸، صص ۹۸-۷۷.
- خائفی، عباس؛ هوشیار کلویر، بهاره، (۱۳۹۴) "نمادهای اسطوره‌ای در سایه نور عرفانی در هفت پیکر نظامی"، مجله ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، شماره ۴۰، صص ۲۰۸-۱۶۵.
- خجسته، فرامرز؛ صیادی، فاطمه، (۱۳۹۰) "بررسی کهن‌الگوی آزمون در شاهنامه و هفت پیکر نظامی"، مجله تاریخ ادبیات، شماره ۳، پیاپی ۶۸، صص ۱۰۹-۹۳.
- دوانی، فزونه؛ فشارکی، محمد؛ خراسانی، محبوبه، (۱۳۹۴) "بازتاب نمادین قربانی میتراپی: اسطوره کشتن گاو نخستین، در هفت پیکر نظامی"، مجله متن‌شناسی ادب فارسی، شماره ۲۶، صص ۲۰-۱.
- دهقان، علی؛ حدیدی، خلیل؛ زارعی، رقیه، (۱۳۹۲) "نمادپردازی معراج در خسرو و شیرین نظامی بر اساس نظریه کهن‌الگوی یونگ"، مجله زبان و ادب فارسی، شماره ۲۲۷، صص ۷۰-۴۵.
- زمردی، حمیرا، (۱۳۷۲) "اسطوره خورشید در شعر خاقانی و نظامی"، مجله شعر، شماره ۲۸، سال ۸، صص ۳۷-۲۸.
- سلدن، رامان، (۱۳۷۲)، راهنمای نظریه نقد ادبی معاصر، ترجمه عباس مخبر، تهران: طرح نو.
- سیاسی، علی‌اکبر، (۱۳۹۰) نظریه‌های شخصیت یا مکاتب روانشناسی، چاپ ۱۴، تهران: دانشگاه تهران.
- طایفی، شیرزاد، (۱۳۹۳) "نقد کهن‌الگوی عشق در منظومه لیلی و مجنون نظامی"، مجله تاریخ ادبیات، شماره ۷۴، صص ۱۵۰-۱۳۳.
- عبداللّهی، علی؛ جوکار، نجف؛ رحیمی، چنگیز، (۱۳۹۴) "عشق مجنون در آینه روان‌کاوی (بر پایه لیلی و مجنون نظامی گنجوی)"، مجله پژوهش‌نامه ادب غنایی، شماره ۲۵، صص ۷۸-۶۱.
- فروید، زیگموند، (۲۰۱۶)، مقدمه‌ای عمومی بر روان‌شناسی، ترجمه استنلی هال، نیویورک: انتشارات فضای سبز.
- فشارکی، محمد؛ خراسانی، محبوبه؛ دوانی، فزونه، (۱۳۹۴) "پیوند اسطوره و باورهای عامیانه در هفت پیکر نظامی"، مجله مطالعات زبان و ادبیات غنایی، شماره ۱۶، سال ۵، صص ۷۶-۶۱.

- فلاح، غلام‌علی؛ یوسفی، مرضیه، (۱۳۹۴) "تأثیر آنیما و تجلی آن در هفت پیکر نظامی"، مجله ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، شماره ۱۱، صص ۱۲۸-۱۱۴.
- فهیمی‌فر، علی‌اصغر؛ مهرنگار، منصور؛ شریف، حبیبه (۱۳۹۲) "بررسی روان‌شناختی رنگ جامهٔ مجنون (نگاره‌های لیلی و مجنون) خمسهٔ نظامی محفوظ در گنجینهٔ موزهٔ ارمنیتاز) با تأکید بر رنگ آبی"، کتاب ماه هنر، شماره ۱۷۹، صص ۸۵-۷۸.
- گرین، ویلفرد و دیگران، (۱۳۸۳) مبانی نقد ادبی، ترجمهٔ فرزانه طاهری، چاپ ۳، تهران: نیلوفر، ۱۳۸۳.
- مجوزی، رمضان؛ عابد کهخا ژاله، علی، (۱۳۹۴) "نقد کهن‌الگویی سفر قهرمان در افسانهٔ بانوی حصار هفت پیکر نظامی براساس نظریهٔ یونگ و کمپبل"، مجلهٔ مطالعات داستانی، شماره ۴، سال ۳، صص ۱۰۹-۹۵.
- مرشدی، سیاوش، (۱۳۹۱) نظیره‌های هفت پیکر نظامی تا قرن دهم، رسالهٔ دکتری به راهنمایی علی‌اصغر حلبی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- مسجدی، حسین؛ بهرامیان، افسانه، (۱۳۹۴) "رنگ و جلوه‌های روان‌شناختی و فراروان‌شناختی آن در هفت پیکر نظامی"، مجلهٔ مطالعات زبان و ادبیات غنایی، شماره ۱۵، سال ۵، صص ۹۶-۷۹.
- موسوی، کاظم؛ خسروی، اشرف، (۱۳۸۷) "کشمکش سایه و خودآگاه در داستان خیر و شر نظامی"، مجلهٔ زبان و ادبیات فارسی، شماره ۶۲، صص ۱۱۲-۹۳.
- موللی، کرامت، (۱۳۸۷)، مبانی روانکاوی فروید-لکان، تهران: نی.
- مهدوی، ملیحه، (۱۳۷۹) "خسرو و شیرین از دیدگاه روان‌شناسانه و نمادین"، مجلهٔ کیهان فرهنگی، شماره ۱۷۳، سال ۱۷، صص ۲۳-۱۸.
- نصرتی، مهرداد، (۱۳۹۱) مقدمه‌ات فراتقد ادبی، کرمان: مؤلف.
- نظامی گنجوی، الیاس، (۱۳۹۰) خمسهٔ نظامی، بر اساس چاپ مسکو-باکو، به اهتمام محققان آکادمی علوم آذربایجان، چاپ ۳، تهران: هرمس.
- نوروزی، خورشید، (۱۳۸۷ الف)، "تحلیل رویکرد تحقیقات نظامی شناسی در کتاب‌های محققان ایرانی از ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۴ش"، دو فصل‌نامهٔ پژوهش زبان و ادب فارسی، شماره ۱۰، بهار و تابستان، صص ۱۰۰-۸۰.
- نوروزی، خورشید، (۱۳۸۷ ب)، نقد و تحلیل تحقیقات نظامی پژوهی در کتاب‌های فارسی (۱۳۸۴-۱۳۰۰)، رساله دکتری رشتهٔ زبان و ادبیات فارسی، به راهنمایی غلامحسین غلامحسین‌زاده، دانشگاه تربیت مدرس.
- نوروزی زینب، (۱۳۸۹) "آسیب‌شناسی تحقیقات مربوط به نظامی گنجوی"، مجموعهٔ مقاله‌های پنجمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، تهران، ج ۱، صص ۱۶۲۰-۱۶۰۲.
- نوروزی، زینب، (۱۳۹۱)، فرهنگ نظامی پژوهی، تهران: علمی و فرهنگی.
- نیکویخت، ناصر؛ رامین‌نیا، مریم، (۱۳۸۸)، "زن آرمانی در آیین شیرین، مجلهٔ مطالعات روان‌شناختی زنان"، شماره ۴، دوره ۷، پیاپی ۲۲، صص ۱۵۷-۱۳۹.
- واحد دوست، مهوش، (۱۳۷۶) "نگاهی گذرا به منظومه‌های نظامی گنجوی از دیدگاه روان‌شناسی"، مجلهٔ گلچرخ، شماره ۱۷، صص ۳۱-۲۹.
- واعظ، بتول؛ کاردل ایلواری، رقیه، (۱۳۹۴) "نقد اسطوره‌شناختی گنبد سیاه هفت پیکر نظامی"، مجلهٔ علوم ادبی، شماره ۷، صص ۲۵۲-۲۳۳.

یاوری، حورا، (۱۳۷۰)، "آسمان بر زمین، بازتاب نمادین آرکی تایپ تمامیت و کمال، ماندالا در ساختار بیرونی و درونی هفت پیکر"، مجله ایران شناسی، شماره ۱۱، صص ۵۶۶-۵۴۸.

یوسف قنبری، فرزانه، (۱۳۹۴) "تحلیل شخصیت زن با دیدگاهی برگرفته از روان شناسی تحلیلی (منظومه خسرو و شیرین نظامی)"، مجله زن و فرهنگ، شماره ۲۴، صص ۱۲۱-۱۰۹.

یونگ، کارل گوستاو و دیگران، (۱۳۵۹)، *انسان و سمبول هایش*، ترجمه ابوطالب صارمی، چاپ ۲، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۹.

